

ПРАВА ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ ЮРИДИЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Попович Т. П.

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна*

Бариська Я. О.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна*

Маслюк О. В.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
м. Ужгород, Україна*

Погляд на юридичний обов'язок крізь призму права – це намагання зрозуміти його як феномен широкого контексту, цінність і функціональне призначення якого, хоча й починається у нормативній фіксації, однак нею не завершується. Пошук правових аспектів юридичного обов'язку – це не просто вихід за межі позитивізму, але спроба віднайти моральний, психологічний і навіть гуманістичний параметри існування юридичного обов'язку. Це також питання легітимності накладання конкретних обов'язків на конкретну особу. Безсумнівно, не йдеться про нівеляцію значення закону, який визначає певний обов'язок, але мова йде про те, щоб побачити за визначеним юридичним обов'язком щось більше – з точки зору його передумов, оцінки та наслідків виконання для індивіда та суспільства в цілому. Сказане значною мірою відображає сучасний західний філософсько-правовий дискурс стосовно юридичного обов'язку, а також практику як європейських судових інституцій, так і судову практику в межах національного права (зокрема, в Україні перш за все мова йде про акти Конституційного Суду України та Верховного Суду).

Правові аспекти юридичного обов'язку, на наш погляд, змістовно охоплюють проблематику верховенства права, прав людини, чеснот, а також обов'язків держави. Якщо узагальнити, кожен із зазначених аспектів дотичний до розуміння того, що на сучасному етапі розвитку

юридичний обов'язок не може: не враховувати існуючу суспільну практику, не бути пов'язаним із гуманістичними орієнтаціями в праві та принципами справедливості, а також не враховувати аспект взаємності та відповідальності суб'єктів, яким адресується юридичний обов'язок. У даній науковій розвідці ми б хотіли зосередити увагу на питанні дотичності прав людини до феномену обов'язку.

Передусім зазначимо, що сучасне доктринальне «прочитання» прав людини вимагає врахування обов'язків, зокрема, держави, публічної влади, які повинні гарантувати та забезпечити реалізацію тих чи інших прав людини. Як відзначає з цього приводу О. Бакумов, «...найяскравіше зв'язок між обов'язками та відповідальністю держави простежується у сфері захисту прав людини, відповідальність за який (захист) є прямим обов'язком демократичної правової держави, якою проголошено, зокрема, й Україну».¹ Подібне яскраво бачиться через призму вертикальної структури прав людини, що характеризує відносини між державою та індивідом. Держава, отже, зобов'язується перед індивідом стосовно того, щоб захистити його від порушень з боку органів влади чи третіх осіб, і також аби забезпечити доступ індивіду до тих чи інших матеріальних і духовних благ. З визначених взаємовідносин формується уявлення про позитивні та негативні зобов'язання держави. При цьому позитивними є такі зобов'язання, які забезпечують заходи щодо доступу до благ і передбачають здійснення державою заходів захисту порушеного права індивіда, тоді як негативні – це такі зобов'язання, які обумовлюють невтручання держави в здійснення індивідом своїх прав і свого вибору.²

На думку німецького науковця В. Брюггера, природа обов'язків впливає із положення про незалежність та індивідуальність кожної людської істоти як основоположної цінності. Для повноцінного розуміння людини слід враховувати чинник взаємодії людей у суспільстві, що зумовлює необхідність і легітимізацію конкуруючих індивідуальних і публічних інтересів. Такий комунітарний елемент обумовлює те, що у контексті соціальної взаємодії «не можна виправдовувати абсолютизм прав, й відтак необхідно досягти певного розумного балансу між правами та обов'язками»³. У зв'язку з означеним вимога враховувати баланс між правами і обов'язками, дійсно, за характером є комунітаристською і виражає переважно позитивістське трактування людських прав. Якщо пристати до більш розміреної позиції розуміння прав людини, які обґрунтовуються у межах трикутника

¹ Бакумов О.С. (2021). Інституціоналізація відповідальності держави: теоретичні та конституційно-правові аспекти: дис. д-ра юрид. наук; спец.: 12.00.01; 12.00.02. Київ. С. 182.

² Савчин М. (2020). Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ. С. 180-181.

³ Брюггер В. (2003). Образ людини в концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. Том 1. С. 139.

цінностей «людська гідність – свобода – рівність», то обов'язки тут видаються радше як певний критерій обмеження свободи індивіда, а цінності гідності та рівності виражають певні стандарти ставлення до носіїв (суб'єктів) прав людини. Тобто, інакше кажучи, формальний закон має мати належне моральне обґрунтування, аби визначати конкретне коло обов'язків.

Отже, параметр прав людини вказує, з одного боку, на гуманістичну орієнтацію держави стосовно індивіда, а з іншого – на те, що турбота держави про права людини є одним із її головних завдань. При цьому слід також ширше розглядати проблему взаємності в гуманістичному потенціалі прав людини – як на рівні вертикальному, так і горизонтальному, що підтверджується, зокрема, практикою Конституційного Суду України: «Визначення у Конституції України людини як найвищої соціальної цінності в Україні покладає обов'язок як на державу, так і на її громадян виявляти необхідну повагу до кожної людини».⁴ У такий спосіб вимальовується ключовий обов'язок гуманістичного сенсу прав людини – обов'язок поважати кожну людину.

Відтак, необхідно розуміти, що права людини в демократичному суспільстві можуть піддаватися обмеженню та втручанню. Так, «обмеження людських прав ґрунтується на тому, що існують легітимні підстави для втручання з боку держави. Під терміном «втручання» мається на увазі легітимний вплив у сфері приватної автономії, здійснюваний державою шляхом 1) правового регулювання, 2) конкретизації та 3) інтерпретації закону».⁵ В практиці Конституційного Суду України питання щодо втручання держави в сфері автономії людини огортається реалізацією принципу верховенства права: «Основна мета верховенства права полягає, насамперед, в обмеженні влади держави над людиною, у забезпеченні від довільного втручання держави та її органів у певні сфери життєдіяльності людини».⁶ Це також зумовлює персональну відповідальність індивіда за вибір власної поведінки, який має бути зваженим. Як зауважує В. Брюггер, «серйозне сприйняття свободи вибору означає, що відповідальний вибір не тільки передбачає переваги та надбання, але також пов'язаний з потенційним ризиком зазнати втрат та невдач»⁷. Іншими словами, мовиться про багатоаспектність людської

⁴ Рішення Конституційного Суду України № 8-п/2018 від 11.10.2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text>

⁵ Савчин М. (2024). Конституція: люди та інституції (SWOT-коментар): монографія. Київ: Юрінком Інтер. С. 475.

⁶ Рішення Конституційного Суду України № 6-п/2019 від 20.06.2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19#Text>

⁷ Брюггер В. (2003). Образ людини в концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. Том 1. С. 141.

поведінки, що має сприйматися індивідом при обранні ним певного варіанта поведінки, за яку він і несе тягар відповідальності.

Ще Ф. Гайєк відзначав, що верховенство права обмежує законодавство його загальними правилами, відомими як формальний закон, і виключає законодавство, спрямоване проти конкретних людей, дозволяючи державі використовувати примусову силу держави задля такої дискримінації. Проте це не означає, що все повинно піддаватися регулюванню з боку закону, але засвідчує, що примусова сила держави може застосовуватись лише у випадках, чітко визначених законом, і так, щоб можна було передбачити, як вона буде використана⁸. Такі міркування вкладають у критерій суспільної необхідності втручання, згідно з яким правове регулювання має бути викликано нагальною потребою вирішення певної соціальної проблеми, щодо якого (тобто необхідності регулювання) існує суспільна згода, що має досягатися за допомогою демократичних процедур.

Звідси, ключовим критерієм втручання держави в здійснення індивідом його прав і свобод є його легітимність. Це означає, що міра втручання має бути легітимною, «тобто бути обґрунтованою з точки зору відповідності формальним вимогам закону, базуватися на загальному визнанні у суспільстві необхідності такого втручання (легітимності втручання), забезпечувати основоположні цінності суспільства»⁹.

Конституційний Суд України згадує також у своїх рішеннях принцип домірності, «який забезпечує справедливий баланс між вимогами захисту загального інтересу та потребою забезпечити індивідуальні права особи, відповідно до якого цілі обмежень прав людини мають бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежено».¹⁰

При цьому серед основних критеріїв обмеження людських прав і свобод розглядають: 1) необхідність в демократичному суспільстві – пов'язана з потребою захисту більш важливих суспільних цінностей по відношенню до особистих інтересів особи; 2) національна безпека – йдеться про надзвичайний характер загроз соціальним, економічним, інформаційним та іншим засадам суспільства; 3) громадський порядок і безпека – запобігання масовим безпорядкам і заворушенням; 4) права і

⁸ Hayek F.A. (2001). The road to serfdom. Routledge. P. 87.

⁹ Савчин М. (2024). Конституція: люди та інституції (SWOT-коментар): монографія. Київ: Юрінком Інтер. С. 476.

¹⁰ Рішення Конституційного Суду України № 1-р(П)/2022 від 06.04.2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>

свободи інших людей – зокрема, захист прав і свобод невизначеного кола осіб переважає над захистом індивідуальних свобод та ін.¹¹

До цього додамо, що керуючись вже згадуваним принципом домірності (пропорційності), обмеження прав людини завжди мають переслідувати легітимну мету і не мати наслідком унеможливлення їх реалізації. Так, на порушення принципу пропорційності ЄСПЛ звернув увагу в Рішенні «Рисовський проти України», що, зокрема, виявилось в тому, що районна рада одержала економічну вигоду через скасування власного рішення, тоді як для заявника таке рішення де-факто анулювало правову підставу володіння земельною ділянкою і позбавило законних очікувань, що могли виникнути завдяки наданню йому відповідної земельної ділянки.¹²

Таким чином, обмеження прав і свобод людини, беручи до уваги зазначені вище критерії, повинні базуватися на досягненні балансу між публічним та приватним інтересом, колективними та індивідуальними цілями. В цьому контексті перед державою лежить обов'язок чітко, спираючись на принципи справедливості, легітимності й домірності, визначити критерії та підстави запровадження таких обмежень, що є допустимі виключно на основі закону.

У цілому ж можемо констатувати, що у розрізі трикутника цінностей «людська гідність – свобода – рівність» обов'язки виявляються швидше певним критерієм обмеження свободи індивіда, а цінності гідності та рівності виражають відповідні стандарти ставлення до носіїв прав людини; тому формальний закон повинен мати належне моральне обґрунтування, аби визначати конкретне коло обов'язків; параметр прав людини вказує, з одного боку, на гуманістичну орієнтацію держави стосовно індивіда, з іншого боку – на те, що турбота держави про права людини є одним із її головних завдань; звідси, отже, ключовим обов'язком гуманістичного сенсу прав людини є обов'язок поважати кожную людину, при цьому основним мірилом допустимості втручання держави в здійснення індивідом його прав і свобод є легітимність такого втручання; обмеження ж прав і свобод людини повинно базуватися на досягненні балансу між публічним та приватним інтересом, колективними та індивідуальними цілями.

¹¹ Савчин М. Конституція: люди та інституції (SWOT-коментар): монографія (2024). Київ: Юрінком Інтер. С. 483-489.

¹² Рішення ЄСПЛ у справі «Рисовський проти України» (Заява № 29979/04) від 20.11.2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text